

УДК 37.015.3

Зоряна Ковальчук

СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНА СЕМАНТИКА КАТЕГОРІЇ “ВЗАЄМОДІЯ” В ПЕДАГОГІЧНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

Процес інтеграції української вищої освіти в європейську систему зумовлює потребу наукових пошуків, спрямовану на глибше дослідження актуальних питань теорії та практики педагогічної психології. Передумовою утвердження розвинутого громадянського суспільства є освічені, моральні, мобільні, конструктивні та практичні люди, здатні до співпраці та міжкультурної взаємодії.

У Національній доктрині розвитку освіти України (XXI століття), зазначено, що пріоритетним для освітньої галузі стає особистісно орієнтований підхід, який забезпечує найсприятливіші умови для розвитку і самореалізації особистості, що передбачає наявність суб'єкт-суб'єктних відносин, діалогічного спілкування та педагогічної взаємодії. Уся діяльність у реальному світі, починаючи з функціонування людини та закінчуючи її відчуттям самої дійсності, ґрунтується на різноманітних типах взаємодії. Проблема педагогічної взаємодії є однією з центральних у педагогічній психології, оскільки від її трактування залежить психологічна коректність і цільова ефективність здійснення навчання. У процесі взаємодії педагогів і учнів розв'язуються головні завдання освіти і навчання, виховання і розвитку учнів, оволодіння кожним із них відповідними знаннями, вміннями і навичками, набуття світоглядних і поведінкових якостей особистості. Зазначене підкреслює актуальність і своєчасність досліджень проблеми семантики категорії “взаємодія” у педагогічній психології.

На актуальності проблеми розвитку ідеї педагогічної взаємодії з позиції загальнотеоретичного підходу наголошують такі вчені: І. Бех, Л. Величенко, Б. Гершунський, О. Глузман, О. Гребенюк, С. Золотухіна, М. Євтух, С. Коротаєва, Н. Побірченко, О. Рудницька, Н. Пузиркова, О. Рацул та інші, зокрема “педагогіка взаємодії” відображена у працях О. Вербицького, І. Зимньої, В. Кан-Каліка, С. Коротаєва, А. Кравченко, М. Нікандрова, М. Щевандріна та ін.; педагогіка толерантності або “педагогіка добра” – у роботах І. Зязюна. Раціонально-психологічний напрям взаємодії досліджували П. Блонський, Г. Гордон, А. Калашников, А. Луначарський, А. Пинкевич, Л. Рубінштейн; емоційно-комунікативну сторону навчальної взаємодії аналізують у своїх працях Е. Беленкіна, Л. Жарова, В. Котов, М. Рібакова, М. Седова, Р. Шакуров та ін. Зарубіжні вчені розглядають взаємодію або

інтерацію у навчанні, виходячи з положень гуманістичної та когнітивної психології (Р. Селман, О. Стауфорд, М. Фландерс, М. Хаузен та ін.). Не зважаючи на посилену увагу науковців до вивчення поняття “взаємодія” у педагогічній психології, ми не можемо стверджувально заявити, що існує цілісне дослідження з чітким семантичним і лінгвостилістичним аналізом категорії “взаємодія” як психолого-педагогічної проблеми і як основи для створення умов гуманізації та гуманітаризації навчання.

Мета статті полягає у визначенні змісту і походження семантики категорії “взаємодія”, що надасть можливість поглибити рівень розуміння сутності її дефініції для подальшого наукового дослідження у педагогічній психології.

Семантика з точки зору психологічної науки (психосемантика – від дав.-гр. ψυχή – душа, дав.-гр. σήμαντικός – той, що позначає) – це галузь психологічної науки, яка досліджує походження, будову, формування і функціонування індивідуальної системи значень, що опосередковує в діяльності людини всі інтелектуальні процеси (сприймання, пам’ять, мислення, вибір мети, прийняття рішення). Об’єктом вивчення психосемантики є форми існування значень в індивідуальній свідомості людини, до яких входять образи, символи, знакові та вербальні форми. Основним методом досліджень експериментальної психосемантики є побудова суб’єктивних семантичних просторів – своєрідне моделювання категоріальних структур індивідуальної свідомості. Завданням психосемантики є вивчення загальнопсихологічних і специфічних аспектів процесу утворення категорій у свідомості людини [7, с. 254]. Далі ми детальніше розкриємо семантику категорії “взаємодія”.

Аналіз науково-методичної літератури (філософської, психологічної, педагогічної, соціологічної), зіставлення й узагальнення фактів показали, що категорія “взаємодія” застосовується різними науками, трактується як полісемічне поняття, яке відрізняється певною мірою за змістом і завданнями, на виконання яких спрямовані спільні дії та на даний час є одним із ключових понять людинознавчих дисциплін.

Низка українських дослідників визначає взаємодію як процес безпосереднього або опосередкованого впливу суб’єктів одне на одного, який породжує причину зумовленість їхніх дій і взаємозв’язок. Цей процес потребує активності та взаємної спрямованості дій тих людей, які беруть у ньому участь. Існує багато видів взаємодії і, відповідно, кілька їхніх класифікацій. Одна з найвідоміших – поділ на кооперацію (співробітництво) та конкуренцію (суперництво). Відома класифікація, де основою є кількість суб’єктів, що спілкуються. Якщо суб’єктів двоє, то це взаємодія парна (у діаді). Якщо суб’єктів багато, то вони можуть взаємодіяти у групі (групова взаємодія), між групами (міжгрупова взаємодія) або суб’єкт мо-

же діяти з групою (суб'єктно-групова взаємодія). Цим суб'єктом може бути лідер або будь-який член групи тощо [8, с. 78].

Таким чином, людська потреба у спілкуванні розвивається від простих форм, таких як потреба в емоційному контакті, до складніших, які проявляються у співробітництві, інтимно-особистісному спілкуванні тощо. З огляду на це вони розуміють спілкування як міжособистісну і міжгрупову взаємодію, основу якої становлять пізнання одне одного й обмін певними результатами психічної діяльності: інформацією, думками, почуттями, оцінками тощо. Розглянемо поняття взаємодії з точки зору філософської науки.

Необхідність розглянути поняття “взаємодія” з філософського погляду продиктована, насамперед, універсальністю самого поняття. У філософії взаємодія трактується як категорія, що відображає процеси впливу різних об'єктів один на одного шляхом перенесення матерії та руху, їхню взаємну зумовленість, а також породження одним об'єктом іншого. Взаємодія є видом безпосереднього або опосередкованого, зовнішнього або внутрішнього відношення, зв'язку. Взаємодія визначає існування і структурну організацію будь-якої матеріальної системи, властивості об'єкта, які, з точки зору філософії, можуть проявитися і бути пізнаними лише у взаємодії з іншими об'єктами [4].

Поняття взаємодії знаходиться у взаємозв'язку з поняттям структури. Взаємодія виступає як інтегруючий фактор, за допомогою якого відбувається об'єднання частин у певний тип цілісності. Принцип взаємодії конкретизується у дослідженні причинності. Взаємодія і визначає відношення причини та наслідку. Кожна із взаємодіючих сторін виступає як причина іншої та як наслідок одночасного зворотного впливу протилежної сторони. Взаємодія зумовлює розвиток об'єктів [5, с. 74].

Отже, поняття “взаємодія” у філософії розглядається як категорія, що відображає вплив одного об'єкта на інший, їхню взаємну зумовленість і породження одним об'єктом іншого, тобто це відносини, що породжують єдність речей і процесів відчуття. Таким чином, ґрунтуючись на позиції філософського аналізу і враховуючи мету нашого дослідження, можемо констатувати, що “взаємодія” – це суб'єкт-суб'єктні стосунки між педагогом і учнем як рівноправних партнерів за умов закономірної зміни активної (“впливу”) й пасивної (“сприйняття”) позицій та одночасного взаємовпливу один на одного (співпереживання, взаєморозуміння), яке яскраво можна спостерігати у процесі педагогічної діяльності.

Структурним компонентом педагогічної діяльності є педагогічна дія, під якою у психології розуміють “навмисну опосередковану активність, спрямовану на досягнення усвідомленої мети”. Дію як структурний компонент діяльності розглядав О. Леонтьєв. Дії – відносно самостійні процеси, незалежно

від того, які вони, (зовнішні, практичні, або внутрішні, розумові). Вчений зазначав, що дія відрізняється від діяльності тим, що не має своєї мети, а підпорядковується тій діяльності, зміст якої вона утворює. Свідома педагогічна дія – це спроектована очікувана дія, яка ґрунтується на усвідомленні мети, засобах виконання та принципі вибору цих засобів. Відповідно глибинна теоретична основа надає педагогічним умінням цілеспрямованого усвідомленого характеру. Кожне педагогічне вміння, таким чином, є певною сукупністю інтелектуальних і практичних дій, цілеспрямованих і взаємопов'язаних, виконуваних у певній послідовності [6, с. 108]. Педагогічна взаємодія передбачає розв'язання суперечностей між учасниками процесу такої взаємодії (педагог – учень), а також така діяльність має кілька провідних цілей.

В організації навчально-виховного процесу педагогічна взаємодія уможливило емоційний контакт педагога й учнів. Це перша складова афективної функції. Друга полягає у виявленні культури почуттів, спрямованості на педагогічну взаємодію, сприяє саморегуляції настрою й емоцій. Основу афективної функції становить інформація, що має емоційне навантаження. Це відомості про емоційний і психічний стан учнів і педагога, “налаштованість” їх на взаємодію, стосунки між педагогом та учнями, почуття симпатії, антипатії, індиферентності, що виникають у навчально-виховному процесі. Від емоційного характеру педагогічної взаємодії педагогів та учнів залежить весь навчально-виховний процес, бо кожна педагогічна дія має певний емоційний фон, який збагачує чи об'єднує всю навчально-виховну роботу. Складовими педагогічної взаємодії є взаємини, що виникають між педагогом та учнями, основу яких становлять емпатія, симпатія, антипатія, індиферентність, амбівалентність – психологічні механізми функціонування педагогічної взаємодії [1, с. 14].

Отже, взаємодія породжує вплив людей один на одного, конструювання і реалізацію моделей спільної діяльності, виступає простором формування, розвитку, моделювання особи, відповідно і педагогічна взаємодія сприяє актуалізації, персоналізації, інтеріоризації та екстеріоризації особових структур, виступає галуззю інтеріндивідуального і метаіндивідуального простору існування особи.

Педагогічна взаємодія у мовному аспекті виявляє залежність від функціонування мови в суспільстві та мови соціальних груп, яка залежить від виду діяльності, тематики комунікації (Г. Степанов). Використання мови вказує на особливості семантики, статус комунікантів, процедури спілкування, культуральні схеми поведінки, оцінні характеристики, суб'єктивне відображення ситуації та себе в ній, контролю за поведінкою. Поведінка в ситуації залежить від соціального статусу, намагання досягти спільної ме-

ти, задоволення міжособистісними контактами, взаємодією (Г. Кларк, Б. Блай, С. Дітц, С. Стівенсон, Р. Ціллер). Розходження соціального статусу (С. Трескова), особливості статусно-рольових стосунків учасників взаємодії (А. Швейцер) впливають на повноту висловлень (Л. Крисін), на прояви мовної особистості (Т. Винокур, Ю. Караулов). Педагогічна взаємодія як соціальний феномен – це взаємодія двох субкультур: учительської (насамперед, в офіційному і загальнопедагогічному планах) і учнівської (як носіїв підліткової, молодіжної субкультури). Учительський та учнівський соціолекти в їхньому номінативному, предикативному й оцінному аспектах демонструють ознаки діалектичних суперечностей психолого-педагогічної взаємодії як взаємодії соціальної.

Педагогічна взаємодія у мовленнєвому аспекті є експлікацією змісту навчального завдання і його перетворенням на спосіб виконання. Послідовність смислових предикатів і предикунів у відповідь утворює дискурс, який є опосередкуванням завдання як спільного об'єкта взаємодії.

Отже, параметральними (узагальненими) характеристиками психолого-педагогічного дискурсу в педагогічній взаємодії є інформативність (міра зняття невизначеності щодо пізнавального об'єкта), міжпредметні зв'язки (розширення смислових зв'язків пізнавального об'єкта), логічність (відповідність суб'єктно-предикатної структури правилам виводу), доступність (кількісна характеристика суб'єктно-предикатної структури), наочність (чуттєва основа образу пізнавального об'єкта), практична придатність (сходження від абстрактного до конкретного [2, с. 70]).

У психології взаємодія характеризується як багатокомпонентний процес, що включає в себе взаємопізнання, взаєморозуміння, взаємовідношення, взаємні дії, взаємовплив. Усі ці підпроцеси взаємопов'язані, детерміновані. Чим краще знають один одного учасники взаємодії, тим більше у них можливостей для формування позитивних особистих або ділових відносин, тим ширший їхній потенціал в організації та здійсненні спільної діяльності. В основі взаємодії – спілкування, яке виконує перцептивну (взаємсприйняття партнерів по спілкуванню), комунікативну (взаємообмін інформацією), інтерактивну (власне взаємодія партнерів по спілкуванню) функції. Важлива особливість взаємодії полягає в її причинній зумовленості, коли “кожна із взаємодіючих сторін виступає як причина іншої і як наслідок одночасного зворотного впливу протилежної сторони, що зумовлює розвиток об'єктів та їхніх структур”.

Педагогічна взаємодія, з точки зору психологічного аналізу, досліджена професором Л. Велитченко й окреслена як системне явище в педагогічному процесі, що означає вплив із боку соціальної системи в плані статусно-

рольових відносин у суспільстві, регламентується нормативними документами в системі освіти, визначається практикою освітнього закладу, реалізується вчителем, діяльність якого є основою для розвитку діяльності учня. Загальна закономірність педагогічної взаємодії полягає у відтворенні та засвоєнні соціального, групового, міжособистісного досвіду вчителем та учнем. Структуру педагогічної взаємодії утворюють взаємозалежності: освітньої, педагогічної, соціально-психологічної, міжособистісної систем; особистості та діяльності вчителя й учнів, усвідомлення ними інтерактивного досвіду; регулятивних і виконавчих елементів взаємодії.

Педагогічна взаємодія є системним явищем і має ознаки соціальної взаємодії, на яку впливає соціальний контекст навчання й учіння, детермінований соціальними інститутами через систему нормативних, рольових, статусних приписів. Вона має також ознаки соціально-психологічної взаємодії, в якій загальні аспекти педагогічної діяльності конкретизуються у спілкуванні та безпосередніх міжособистісних стосунках. Процесуально педагогічна взаємодія є міжособистісною взаємодією, в якій зміст навчання та виховання конкретизується відповідними методичними засобами у системі “учитель – учень” [3, с. 79].

Формулюючи висновки нашого дослідження, ми водночас усвідомлюємо, що воно не вичерпує всіх аспектів проблеми семантики категорії “взаємодія” у педагогічній психології. Грунтовного дослідження потребує семантика мовленнєвого повідомлення – залежність викладу навчального матеріалу від особистісного ставлення педагога до нього з позиції педагогічної психології. Перспективи подальших наукових розвідок ми вбачаємо у вивченні проблеми застосування експериментально-генетичного методу як потужного засобу дослідження й оптимізації міжособистісного спілкування в освітньому просторі.

1. Бех І. Д. Педагогічна культура і розвиток соціальної зрілості особистості вчителя / І. Д. Бех, В. В. Радул // Наукові записки. Серія : Педагогічні науки. — Кіровоград : РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2001. — Вип. 32. — Ч. I. — С. 12—17.
2. Велитченко Л. К. Категорійно-поняттєвий аналіз психологічних основ педагогічної взаємодії / Л. К. Велитченко // Наука і освіта : Науково-практичний журнал Південного наукового Центру АПН України. — 2004. — № 8-9. — С. 68—71.
3. Велитченко Л. К. Педагогічна взаємодія: теоретичні основи психологічного аналізу : монографія / Л. К. Велитченко. — Одеса : ПНЦ АПН України, 2005. — 355 с.
4. Взаимодействие // Философский словарь. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.philosophydic.ru/vzaimodejstvie>.
5. Взаимодействие // Философский энциклопедический словарь / [гл. редакция : Л. Ф. Ильичёв, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалёв, В. Г. Панов]. — М. : Советская Энциклопедия, 1983. — С. 74.

6. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. — М. : Политиздат, 1975. — 304 с.
7. Серкин В. П. Методы психологии субъективной семантики и психосемантики / В. П. Серкин. — М. : ПЧЕЛА, 2008. — 382 с.
8. Чмут Т. К. Етика ділового спілкування : психологія, риторика / Т. К. Чмут, Г. Л. Чайка, М. П. Лукашевич, І. Б. Осечинська. — 2-е вид., стереотип. — Київ : МАУП, 2003. — 208 с.

Стаття надійшла до редакції 04.03.2013

З. Ковальчук

Структурно-функціональна семантика

категории “взаимодействие” в педагогической психологии

Предлагаемая статья является философским, этимологическим, семантическим и лингвостилистическим анализом понятия “педагогическое взаимодействие”, что позволит углубить уровень понимания сущности его дефиниции для дальнейшего научного исследования.

Ключевые слова: семантика, взаимодействие, педагогическая психология, межличностный, учитель, ученик.

Z. Kovalchuk

Structural and Functional Semantics

of the Category of Interaction in Pedagogical Psychology

The article is a philosophical, etymological, semantic, lingual and stylistic analysis of the notion of “pedagogical interaction” that gives the possibility to raise understanding of its definition essence for further scientific researches.

Key words: semantics, interaction, pedagogical psychology, interpersonal, teacher, pupil.

Рецензент – кандидат психологічних наук З. Л. Становських